

פרשת פנחס: לקיחת החוק לידיים

מעשה באדם שניגש לרופא שיניים שיטפל בשיניו. הרופא טיפל בשיניים וקבע בהם כתרים זמניים. לאחר סיום הטיפול, נדרש המטופל לשלם, אך הוא סירב ודחה את התשלום מיום ליום. הרופא הבין שהמטופל אינו מתכוון לשלם, ולכן הגה רעיון מבריק. בטיפול הנוסף אליו הגיע המטופל, במקום לקבוע בשיניו את הכתרים הקבועים, הוריד הרופא את הכתרים הזמניים ולא הניח במקומם מאומה. כמובן, שהדבר גרם לכאב וסבל רב עבור המטופל, שתבע את הרופא לדין תורה. עם מי הצדק?¹

מקרה זה קורה לאנשים רבים בסיטואציות שונות ומגוונות, במקרים בהם אדם מסרב לשלם את חובו לחברו, או במקרה והוא מסרב להזיז את הרכב שלו החונה בחניה של חברו, או במקרה והוא מסרב להחזיר חפץ השייך לחברו - האם במקרים כאלו מותר לקחת את החוק לידיים ולהשתמש בכוח כדי לשמור על זכויותיו הממוניות והמשפטיות מבלי לפנות לבית הדין? בפרשת השבוע מקבל פנחס מאת הקב"ה גיבוי חיובי למעשיו הקנאיים בהריגת זמרי:

פִּינְחָס בֶּן אֶלְעָזָר בֶּן אֶהֱרֹן הַכֹּהֵן הַשֵּׁיב אֶת חֲמָתִי מֵעַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּקִנְאוֹ אֶת קִנְאָתִי בְּתוֹכָם וְלֹא כְלִיתִי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּקִנְאָתִי. לָכֵן אֶמַר הִנְנִי נֹתֵן לְךָ אֶת בְּרִיתִי שְׁלוֹם. וְהִיָּתָה לוֹ וּלְזָרְעוֹ אַחֲרָיו בְּרִית כְּהִנֵּת עוֹלָם תַּחַת אֲשֶׁר קִנָּא לְאַלְהֵיו וַיִּכְפֹּר עַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל.²

מעשיו של פנחס לא היו במסגרת בית דין, הוא לא היה שליח בית הדין לביצוע ההריגה, שכן אמנם "הבועל ארמית קנאים פוגעים בו",³ אך אם היה פנחס בא לבית הדין לשאול האם להרוג את זמרי, בית הדין לא היה מאשר לו: "הבא לימלך אין מורין לו". יתרה מכך, אם זמרי היה הורג את פנחס הוא לא היה נענש על כך: "ולא עוד אלא... נהפך זמרי והרגו לפנחס, אין נהרג עליו שהרי רודף הוא".⁴ מכאן מוכח, אומר הר"ן,⁵ שפנחס לא היה שליח בית דין ועשה מעשים אלו כאדם פרטי.

מצאנו דין דומה בו אדם לוקח את החוק לידיים והדבר מגובה הלכתית, דין נקרא בשם 'עביד איניש דינה לנפשיה', עושה אדם דין לעצמו, דין המתיר לאדם להגן על רכושו באמצעים סבירים במקרה של הפסד מיידי. המשמעות היא, שאם אדם עומד בפני אובדן מיידי של רכושו, הוא רשאי לפעול כדי להגן עליו, גם אם זה כרוך בשימוש בכוח, ולא נדרש ממנו ללכת לבית הדין למיצוי זכויותיו המשפטיות, שכן בעודו ממתין לבית הדין הממון שלו נפסד.

המקרה המתואר בגמרא⁶ הוא בהסכם שנערך בין שני אנשים לשימוש בבור מים, כשכל יום שואב אדם אחד מים מהבור. כאשר אחד מהם שאב מים ביום שלא שלו, וסירב להפסיק, היכה אותו חברו

¹ חשוקי חמד (בבא קמא כז ע"ב).

² במדבר (כה, יא-יג).

³ סנהדרין (פ"ט מ"ו).

⁴ סנהדרין (פב ע"א).

⁵ חידושי הר"ן (סנהדרין פב ע"א ד"ה מ"ט).

⁶ בבא קמא (כז ע"ב).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

בידית המעדר כדי שיפסיק לשאוב מים. במקרה זה שמדובר על הפסד ממוני של חברו, מותר לאדם להכות את חברו שיפסיק במעשיו הגורמים לו הפסד ממון.

הפסד ממון יכול להיגרם גם במקרה ואדם הפקיד חפץ אצל חברו והוא מסרב להחזיר לו את החפץ ויש למפקיד הפסד ממוני, במקרה זה מותר לו להיכנס לביתו של חברו וליטול את החפץ שלו.⁷ יש לבחון מהו מקור הסמכות של דין זה המאפשר לאדם להכות את חברו כדי למנוע ממנו להפסידו, הרי יש בית דין בישראל ועליו לפנות אליהם ולא ליטול את החוק לידיים?

ניתן להציע שני כיווני הסבר אפשריים.⁸ אפשר לומר שבית הדין מאציל את סמכויותיו גם לאדם פרטי המצוי בהפסד כלכלי, שהוא ממונה מטעמים על ביצוע הדין אותו הם היו עושים, והוא נעשה עבורם כשליח בית הדין למימוש הצלת ממון.

הבנה זו מבוססת על המקרה המתואר בתורה⁹ במריבה בין שני אנשים ולהפסקתה ניגשה אישתו של אחד מהאנשים "וַשְׁלַחָה יָדָהּ וְהִצִּיקָה בְּמִבְשָׁיו" של חברו, שהיא חייבת בתשלום קנס לאדם אותו היא ביישה. בדברי הגמרא¹⁰ מבואר שהחיוב הוא רק במקרה והאישה יכלה האישה להציל את בעלה באופן אחר, אבל אם לא הייתה לה כל אפשרות אחרת להצלת בעלה אלא בביוש חברו, היא פטורה ומוגדרת כשליחת בית הדין: "נעשה ידה כשליח בית דין ופטורה". מכאן ניתן ללמוד, שבמקום בו יש היזק גופני והפסד ממון, יכול אדם לעשות דין לעצמו וכוחו הוא כשליח בית הדין. להבנה זו, מקור הסמכות מבוסס על דין בית הדין, והוא מוגבל לדין המקובל בו.

לעומת זאת ניתן להבין שמקור הסמכות מורחב יותר למטרת הצלת רכוש, לפיכך הוא יכול לנקוט באמצעים שונים כמו הכאת חברו, להשבת ממון, ובכך הוא נעשה ככוח שיפוט עצמאי.¹¹

לשני כיווני הבנה אלו ישנן השלכות שונות, לדוגמה: אם מקור הסמכות של האדם העושה דין לעצמו הוא מכוח שליח בית הדין, אזי יכולת ההכאה של חברו מצומצמת רק למקרה בו ההכאה תביא לידי סיום הפסד הממון, שכן במסגרת בית הדין הותרו פעולות הכאה כאמצעי לסיום ההפסד ולא כמטרה בפני עצמן. לעומת זאת, אם הסמכות של האדם העושה דין לעצמו אינה מוגבלת כשליח בית הדין אלא הוא בעל כוח שיפוט עצמאי, אז גם הכאה שאין בה יכולת הוצאת ממון מותרת, כמטרה ולא דווקא כאמצעי להפסקת ההיזק.¹²

בנוסף נחלקו הפוסקים במקרה ואדם גזל חפץ מחברו וכעת הנגזל מעוניין להשיב לעצמו את החפץ בדרכים שונות ואף אלימות, האם הוא יכול לקחת את החפץ רק בתנאי שיוכל להוכיח שהחפץ הזה הוא שלו,¹³ או שמא אף שאינו יכול לברר שהחפץ הזה שייך לו הוא יכול ליטול אותו?¹⁴

⁷ בבא קמא (כז ע"ב); תוספות (שם ד"ה אלא).

⁸ דברות משה (בבא קמא סימן יח); קונטרסי שיעורים (בבא קמא שיעור טו אות ב חקירה ג, עמוד קלו).

⁹ דברים (כה, יא-יב).

¹⁰ בבא קמא (כח ע"א).

¹¹ הרב צבי הירש קלישר (מאזניים למשפט, חו"מ סימן ד סעיף ג).

¹² חידושי רבי אריה לייב מאלין (ח"א סימן עה ד"ה והנראה).

¹³ מרדכי (בבא קמא פרק המניח רמז ל) בשם מהר"ם מרוטנבורג; שולחן ערוך (חו"מ סימן ד סעיף א); גר"א (שם ס"ק ט).

¹⁴ מרדכי (בבא קמא פרק המניח רמז ל) בשם רבי קלונימוס.

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

שאלה זו תלויה במקור הסמכות, שכן אם סמכותו מוגבלת כשליח בית דין אז הוא יכול לקחת רק חפץ שברור לו שהוא שלו, כי תפקידו של שליח בית דין הוא לקיים את פסק הדין החלוט להוציא חפץ שברור לנו שהוא שייך למישהו. אבל אם היכולת של האדם מורחבת והוא נעשה ככוח שיפוט עצמאי, אז הוא יכול אף ליטול חפץ שאינו מבורר לו שהוא שלו ולהכריע שהוא שלו כסמכות בית דין.¹⁵

כפי שלמדנו, מותר לאדם להשתמש בכוח ולהכות את חברו כאשר יש לו הפסד ממוני, ונשאלת השאלה האם כל הדרכים כשרות להוצאת הממון, או שמא יש מגבלות מסוימות? נחלקו הפוסקים במקרה ואדם מסרב להשיב את החפץ לבעליו, האם הוא יכול לפנות לבית דין אזרחי שהם יוציאו ממנו את החפץ שלא כדין התורה?¹⁶

המענה לשאלה זו תלוי במקור הסמכות של אדם העושה דין לעצמו להצלת ממונו, אם הוא כשליח בית הדין אז הוא יכול לפעול רק במסגרת בית הדין הפועל לפי חוקי התורה ואינו רשאי לפנות לבית דין אזרחי.¹⁷ לפיכך במקרה ואדם גנב ספר תורה וכלי כסף מבית-הכנסת, אסר הרב משה פיינשטיין¹⁸ לפנות לבית הדין האזרחי במסגרת 'עביד איניש דינא לנפשיה', שכן לא כל הדרכים כשרות להוצאת ממון שלו מחברו. אבל אם הסמכות לעשיית דין לעצמו להצלת ממונו היא ככוח שיפוט עצמאי שאינה תלויה במסגרת בית הדין, יהיה מותר אף לפנות לבית דין אזרחי אם אין אפשרות אחרת, כפי שהסכים הגהות אשרי¹⁹ למקרה שאירע במצרים בו אדם הפקיד חפץ אצל חברו המסרב להחזיר לו. הלך המפקיד ופנה לבית הדין האזרחי, שהורו לשוטרים להיכנס לבית של חברו באלימות ולהוציא את החפץ.

הרב אליהו בן חיים, המכונה הראנ"ח,²⁰ נשאל אודות שתי משפחות שגרו בחצר אחת שהיו לה שני פתחים כשכל פתח מיוחד לכניסת משפחה אחת. אבל בעל אחת המשפחות נהג להיכנס דרך הפתח השייך למשפחה השנייה, והאישה שגרה שם העירה לו שלא יעשה כן גם מחמת ההסכם בין המשפחות וגם מעניין הצניעות. האיש סירב לפניותיה של האישה והמשיך להיכנס בפתח של המשפחה השנייה. באחת הפעמים קיללה אותו האישה וקראה לו 'ממזר', הוא לא נשאר חייב וקרא לה 'שפחה'. כעת הם באו לפני הרב שטען שבמסגרת עשיית דין לעצמה יכלה האישה להכות את האיש ובכך למנוע ממנו להיכנס בפתח שלא לו, אבל היא לא יכולה לקלל אותו. כמו כן פסק הרשב"א²¹ שבמסגרת זו אסור לאדם לטעון שקר כדי להוציא את ממונו מחברו.

¹⁵ הגר"א (ח"ו"מ סימן ד ס"ק ה) הבחין בין כל אדם שעליו לדעת בבירור שהחפץ שלו, לבין תלמיד חכם שיכול ליטול חפץ שאינו מבורר ולהכריע שהוא שלו. דבריו מבוססים על האמור במועד קטן (יז ע"א): "צורבא מרבנן עביד דינא לנפשיה במילתא דפסיקא ליה". ההבנה בכך היא, שלתלמיד חכם יש יכולת שיפוט עצמאית להכריע על חפץ שהוא שלו, ראו: שם דרך (בבא קמא סימן נז אות ד). אך ראו את קושית הרא"ש (מועד קטן פ"ג סימן י) על הבנה זו. להבנה שונה בהחרגת תלמיד חכם, ראו: שיטה מקובצת (בבא קמא כח ע"א ד"ה לרבינו אפרים) שזהו משום כבודו. ויש מי שהשווה דין תלמיד חכם לכל אדם, ראו: ריטב"א (מועד קטן יז ע"א ד"ה צורבא); מהר"ץ חיות (שם ד"ה גמרא צורבא).

¹⁶ דרכי משה (ח"ו"מ סימן ד אות א) הביא בכך מחלוקת.

¹⁷ שו"ת תרומת הדשן (סימן שד); ים של שלמה (בבא קמא פ"ג סימן ו).

¹⁸ שו"ת אגרות משה (או"ח ח"ה סימן ט אות יא).

¹⁹ הגהות אשרי (בבא קמא, פ"ג סימן ג הערה ב). ראו גם: שו"ת מהרי"ק (סימן קסא).

²⁰ בתוך: שו"ת מים עמוקים (ח"ב סימן עז).

²¹ שו"ת הרשב"א (ח"ג סימן פא).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

המכנה המשותף במקרים אלו הוא שהסמכות ההלכתית שניתנה לאדם למנוע את הפסד ממונו ולא לפנות לבית הדין מבוססת על היותו שליח בית הדין, ובמסגרת זו הוא כפוף לחוקי בית הדין שאין לשקר או לקלל. אבל אם ניתנה לאדם סמכות מורחבת להצלת ממונו הנפסד, אז דרכים רבות עומדות לו להצלת ממונו, ו"רשאי להתנהג בו בדרך מרמה כדי להציל את שלו".²² לאור גישה זו התיר הרב שלמה עמאר²³ לאדם שרכש מכונית מחברה גדולה, וגילה להפתעתו שאין בה את הדברים שהובטחו לו. לאחר ניסיונות להסתדר איתם, טענו בחברה שהוא יכול לתבוע אותם לבית המשפט, אך בהעדר יכולת כלכלית הוא החליט להפגין כנגדם, לתלות שלטים בגנות החברה ולפרסם את גנותם עד שיתנו לו את הדברים שהבטיחו לו בעת הרכישה, כל זאת משום שכל הדרכים שיכול האדם להציל את ממונו ראויות במסגרת הסביר.²⁴

נחזור לרופא השיניים. המטופל חייב לו תשלום על טיפולי השיניים ומסרב לשלם, האם הרופא יכול לקחת לו את השיניים הזמניות כדי שהוא ישלם את חובו?

בגמרא²⁵ מובא שחביות היין של רב הונא החמיצו כעונש על כך שהוא לא נתן לאריס שלו העובד בכרם את הזמורות שמגיעות לו. לטענתו טען רב הונא שהאריס גונב ממנו ולכן הוא לא נותן לו את הזמורות עד שישלם את חובו. מדוע רב הונא נענש, הרי למדנו שמותר לאדם לעשות דין לעצמו כאשר נגרם לו נזק?

הראשונים²⁶ מסבירים שאמנם מותר לאדם לקחת את החפץ ששייך לו מרשותו של חברו שגזל ממנו, אבל במסגרת עשיית דין לעצמו אסור לאדם לקחת חפץ ששייך לחברו כדי לאלץ אותו לשלם לו את חובו, ולכן נענש רב הונא שלקח את הזמורות של האריס כדי לגרום לו לשלם את החוב.

לאור זאת נראה שיש מקום להסתפק בעניין השיניים הזמניות - אם הן שייכות למטופל משום שהן נמצאות בתוך פיו,²⁷ אין הרופא יכול לקחת אותן לעצמו כשם שאסור לו לקחת חפץ שאינו שלו מחברו. וגם אם כוונתו בכך לאלץ את המטופל לשלם את החוב שלו, ראינו שדבר זה לא הותר.¹

²² פסקי ריא"ז (ברכות פ"א ה"ב אות ו).

²³ שו"ת שמע שלמה (ח"ד חו"מ סימן ז).

²⁴ ראו גם: שו"ת אבני ישפה (ח"ב סימן קז).

²⁵ ברכות (ה ע"ב).

²⁶ מרדכי (בבא קמא פרק המניח רמז ל); ראי"ש (בבא קמא פ"ג סימן ג); נימוקי יוסף (בבא קמא יב ע"ב מדפי הרי"ף ד"ה והא). ראו עוד:

שו"ת יביע אומר (ח"ו חו"מ סימן א אות ג).

²⁷ שו"ת מהרי"ט (ח"א סימן קנ).